

MONOK ISTVÁN

ARISZTOKRATÁK ÉS KÖNYVKULTÚRA A XVI–XVII. SZÁZADBAN KÉT BIRODALOM HATÁRÁN

A MOHAMEDÁN TERJESZKEDÉS a VII. század óta aktuálpolitikai kérdés Európában. Az első hódító lendület Poitiers-nél tört meg 732-ben, a Pireneusi-félsziget jelentős része azonban a XV. század végéig mór uralom alatt maradt. A török előrenyomulás Európa irányába a Balkán-félszigeten sokáig eredménytelen volt, 1453-ban azonban elesett Bizánc. A XV. század második felében (Hunyadi Mátyás királysága idején) még ereje teljében lévő Magyar Királyság a XVI. század elejére az európai hatalmi játszma vesztese lett, a török így 1526-ban, a mohácsi csatában megsemmisítő csapást mért hadseregükre. 1541-ben a királyi székváros (Buda) megszállása, ezzel egyidőben az ország egyharmadának elfoglalása, illetve egy másik harmadnak önálló állammá formálása (Erdély) 150 évig olyan helyzetet teremtett, amelyben a terület vezető politikusainak elsődleges feladata – így politikai gondolkodásának meghatározója – az országegyesítés lett. Ez az újjáegyesítés a XVII. század végére sikerült úgy, hogy a középkori Magyar Királyság területe a Habsburg Birodalom részévé vált, Erdély pedig nagyhercegségi státuszt kapott. A közel két évszázados küzdelemben a Kárpát-medence gyakran vált hadműveleti területté, különösen súlyos harcok folytak a 15 éves háború (1592–1606) idején.

A XVI. század elejétől terjedő protestáns eszmék gyorsan ismertté váltak Magyarországon.¹ A kato-

likus egyház vezetői, a hierarchia csaknem teljes egésze elesett a mohácsi csatában, a szabad királyi városok többségi német lakossága szimpatizált Luther tanaival, a hatalomért versengő két király – Habsburg I. Ferdinánd és Szapolyai János – küzdelme vallási színezetet is nyert annak ellenére, hogy mindkettő római katolikusként halt meg. A Habsburg királyt ellenzők a katolikus vallást „oszt-rák” vallásként elutasították. A XVI. század végére a lakosság túlnyomórészt valamelyik protestáns hitvallást követte, de elkezdődött egy rekatolizációs mozgalom, amelyet a jezsuita rend és Pázmány Péter esztergomi érsek irányított. Az arisztokrácia jelentős része is protestánssá vált, főként lutheránus, de a magyar lakosság körében jelentős befolyást nyert a kálvinizmus is. A Török Birodalom és a Német Római Császárság határterületén elő – Ozaly, Zággráb, Csáktornya, Alsóindva, Kanizsa, Sárvár, Monyorókerék, Németújvár, Léka, Esterháza, Fraknó, Kismarton, Pozsony, Vöröskő, Biccse, Trencsén, Szklabinya vonal – arisztokrata családok néhány generációja ugyancsak lutheránus, esetenként kálvinista lett. A Pázmány Péterrel kortárs generációk azonban csaknem valamennyi családban katolizáltak. Az így megerősödött katolicizmus a XVII. század hatodik évtizedében Habsburg állami asszisztenciával az erőszakos térítéstől sem riadt vissza, ami egyébként idegen volt a korszak Magyarországon.

¹ Klaniczay Tibor: *Réforme et transformation culturelles en Hongrie*. In: *Les réformes: enracinement socio-culturel. XXVe colloque international des études humanistes Tours, 1–13. juillet 1982*. Etudes réunies par Bernard Chevalier, Robert Sauzet. Paris, 1982.; Balázs Mihály: *Einleitung*. In: *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizime et dix-septime siècles*. Éd. par André Séquenny. Tom. XII. Baden–Baden, 1990. /Bibliotheca Bibliographica Aureliana. CXXI./

A török hódítás elől jelentős számú lakosság menekült északra.² Főként szerbek, horvátok és magyarok. Ekkor tűnnek fel a gazdag szegedi és makói családok Nagyszombatban, Kassán, Nagyváradon és persze más városokban is, ekkor települt jelentős horvát falusi lakosság az egykori Zala, Vas, Sopron és Moson megyei településekre. A XVI. század második felében a Habsburg Örökös Tartományokból, majd később a harmincéves háború idején Sziléziából, Csehországból, Württembergből, Pfalzból, Bajorországból, de Bécsből (Hernals) is nagyszámú protestáns települt ugyanerre a területre, a polgárok főként Sopronba, Rusztra és Kőszegre.³ A cseh nyelvű exulánsok elsősorban a szlovákok lakta területen telepedtek le (Trencsén, Szakolca). Etnikailag, nyelvileg és vallásilag nagyon összetett területről van tehát szó.

A művelődési intézményrendszer történetét tekintve⁴ mindezek azt jelentették, hogy a XV. század végéig kiépült, és jól működő iskolarendszer, könyvtárak és más könyves műhelyek elpusztultak a harcokban. A protestáns tanítás szellemében, elsődlegesen a nemesség és a városi vezetők felelős gondolkodásának köszönhetően jól szervezett intézményrendszer épült fel a XVII. század elejéig. Ezt pusztította el a 15 éves háború, az erdélyi fejedelmek császárellenes hadjáratai, és a török porfázások (Erdélyben az 1658-as nagy tatár invázió),

illetve a Thököly- és Rákóczi felkelések harcai. Mivel a XVII. században újjáéledő katolikus intézmények is pusztultak ezekben a háborúkban, a XVIII. század tehát valóban az újjáépítő század.

Az arisztokrata családok könyves kultúrájáról szólva⁵ azonban hangsúlyoznunk kell az udvari kultúra példaadó szerepét, illetve azt a tényt, hogy a megszünt királyi udvar szervezőerejét a főúri családok – nem csupán a mostani kiállításunkon szereplő nagyobb családok, hanem a velük rokon más famíliák is: Mikulichok, Erdődyek, Istvánffyak, Perényiek, Czoborok stb. – tudatosan és szervezeten vették át. Legfontosabb feladatuk valójában a határvédelem volt, minden tettük birtokaik, illetve az ország védelmének alárendeltségében értékelhető csupán: az egyházak támogatása, az iskolák alapítása, a vándornyomdász befogadása, és megrendelésekkel való ellátása, az egyházi és világi értelmiség pótlásához a környezetükben feltűnő tehetséges fiatalok külföldi tanulmányainak patronálása, erősítés, kastélyok építése, a kertkultúra, új haszon- és dísznövények elterjesztése, külföldi építésszek, zenészek, művészek és tudósok fogadása stb.⁶

A XVI–XVII. századi Magyarországon megjelent kiadványok⁷ előszavaiból, a peregrinus diákok által külföldön megjelent ajánlásaiból⁸ jól követhető a területen élő arisztokrata családok generációinak kulturális ízlésváltozása, illetve a vallásos meg-

2 Összefoglalóan: Bessenyei József: *A menekültek és a magyarországi városhálózat kialakulása a török hódítás kezdeti periódusában*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Bp., 2002, MTA TTI (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek. 2.) 75–86.

3 Monok István: *Die Bibliothek des Johann Jacob Knaus. Die Reste einer württembergischen protestantischen Bibliothek in Güssing*. In: *Jahrbuch des Ungarischen Kulturinstitutes in Stuttgart*. Hrsg. von Gyula Kurucz. Stuttgart, 2003. 138–146.; Uő.: *Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában*. Magyar Könyvszemle, 2003. 205–211.; Uő.: *Die kulturvermittelnde Rolle des Batthyány-Hofes an der Wende vom XVI. zum XVII. Jahrhundert*. In: *Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn/Burgenland*. Hrsg. von Wynfrid Krieglleder, Andrea Seidler. Bremen, 2004, Edition Lumire, 75–90.; Uő.: *Exulanten aus Bayern, Oberpfalz und Pfalz am Batthyány-Hof an der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts*. Ungarn Jahrbuch 2004 [2005] 178–189.

4 Klaniczay Tibor: *Les intellectuels dans un pays sans universités (Hongrie: XVIe siècle)*. In: *Intellectuels français, intellectuels hongrois*. Ed. par Béla Köpeczi, Jacques Le Goff. Budapest–Paris, 1985. 99–109.; Uő.: *Die Soziale und institutionelle Infrastruktur der ungarischen Renaissance*. In: *Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*. Hrsg. von Georg Kaufmann. Wiesbaden, 1991. /Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung. Bd. 9./ 319–338.

5 Monok István: *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században*. CaféBábel, 14. kötet (Gyűjtés). 1994/4. 59–68.; Uő.: *Über die höfischen Bibliotheken des XVI–XVII. Jahrhunderts im Karpatenbecken*. Acta Comeniana 15–16 (2002) [2003] 127–140.

6 A klasszikusnak mondható irodalomtörténeti feldolgozás szerkezetében is az udvarokat követi: Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp., 1957: A Perényiek csoportja, János király körül, Nádasdy csoportja, Az Enyingi Török-család kötelékében; és egy modern szemléletű forráskiadás: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Sajtó alá rendezte Koltai András. Bp., 2001, Osiris Kiadó.

7 Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár I.* kötet (RMK I.). Az 1531-től 1711-ig megjelent magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Bp., 1879.; Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár II.*-dik kötet (RMK II.). Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű

győződésben való állhatatosság, vagy éppen a változás. Ennek megfelelően a protestáns egyházak szervezéséhez alapvető könyvek jelentek meg magyarul, néhány nagytekintélyű wittenbergi, heidelbergi és tübingeni szerző kézikönyve. A főnemesi udvarokban aktív lelkészek és más értelmiségiek saját művei, iskolai használatra szánt munkák, továbbá alkalmi kiadványok. A XVI. század végéig megfigyelhető a nyomtatott könyvanyagban a nem vallási témájú könyvek arányszámának a növekedése, majd a XVII. század első felében újra a teológiai művekre esik a hangsúly.⁹ Ennek oka a megerősödő katolikus egyház képviselőivel való vita, de felerősödött az egyes protestáns felekezetek közti véleménykülönbség is. A Dunántúli Református és az Evangélikus Egyházkerületek is csak a XVII. század elején válnak el egymástól véglegesen.¹⁰ Jól megfigyelhető, ahogy Nádasdy Ferenc (a fekete bég), Nádasdy Pál, Batthyány Ferenc, Bánffy Miklós, Zrínyi György, Illésházy István és Pálffy Kata, vagy Révay Péter a birtokaikon nyomdászok segítségével aktívan befolyásolták ezeket a vitákat. Az egyes családok rekatolizált tagjai (Nádasdy Ferenc, Batthyány Ádám, Bánffy Kristóf, Esterházy Miklós stb.) azonnal átalakították a terület kulturális arculatát azzal, hogy sem a lelkészeket, sem az iskolákat, sem a nyomdákat nem patronálták tovább, hanem teret adtak a ferencesek, a jezsuiták, vagy a most

figyelmünk központjába eső területen (az egykori Nyugat-Magyarországon) a ciszterciek működésének.

Az egyes családok könyvtárainak története – különösen azok tartalmi összetételét vizsgálva – természetesen pontosan ezt a változást mutatja. Általánosan elmondható, hogy a XVI. század végéig ezekben a könyvtárakban korszerű humanista könyvanyag gyűlt össze (antik szerzők, egyházatyák kritikai kiadásai, kortárs humanisták), a korai reformátor irodalom felekezettől függetlenül (Luther, Melanchthon, Bugenhagen, Calvin, Bèze, Zwingli stb.), latin, német, olasz, kivételképpen francia historikus irodalom, jogi alpművek és a család által patronált nyomda kiadványai. Azok a főurak, akik személyesen is foglalkoztak egyházszerzési kérdésekkel (Illésházy István, Batthyány Ferenc, Thurzó György), sok ilyen, akár részletproblémákkal foglalkozó könyvet szereztek be.

A 15 éves háború mellett, hogy súlyos veszteségeket okozott az ország intézményi hálózatában, ráirányította a figyelmet arra, hogy a török kiűzése a Kárpát-medencéből és Balkánról egyre sürgetőbb feladat az európai hatalmak számára. A XVI–XVII. század fordulója részben ezért is telt el a keresztény összefogás gondolatkörében. A teológiában az irénikus gondolatok, a filozófiában a keresztény újsztoicizmus, a politikai gondolkodásban pedig az unio christiana művei váltak népszerűvé. A fő-

hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Bp., 1885.; *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy). 1473–1600. Borsá Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.; *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy). 1601–1635. Borsá Gedeon, Hervay Ferenc és Holl Béla munkája, Fazakas József, Heltai János, Kelecsényi Ákos és Vásárhelyi Judit közreműködésével. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.; *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy). 1636–1655. Heltai János, Holl Béla, Pavercsik Ilona és P. Vásárhelyi Judit munkája, Dörnyei Sándor, V. Ecesdy Judit és Käfer István közreműködésével. Akadémiai Kiadó, Bp., 2000.

8 *Régi Magyar Könyvtár*. III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Írták Szabó Károly és Hellebrant Árpád. Bp., 1898.; *Régi Magyar Könyvtár*. III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Írták Szabó Károly és Hellebrant Árpád. Pótlások, kiegészítések, javítások. 1–5. kötet. Borsá Gedeon irányításával Dörnyei Sándor és Szálka Irma munkája. Bp., 1990–1996, Országos Széchényi Könyvtár.

9 Péter Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotában*. In: P. K.: *Papok és nemesek*. Bp., 1995, Ráday Gyűjtemény. 77–97.; legújabbban: Heltai János: *A XVII. század első felének (1601–1655) kiadványstruktúrája Magyarországon* (Az egyházi-vallási művek funkcionális és használati műfaji rendszere: Műfajteremtő elvek és célok, nyomtatott műfajok). Kézirat, 2003. A téma összefoglaló kifejtését lásd: Heltai János: *A 17. század első felének kiadványszerkezete: Műfajteremtő elvek és célok* In: *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*. Szerk.: P. Vásárhelyi Judit, Bp., 2001, Országos Széchényi Könyvtár–Osiris Kiadó.

10 Monok István: *Nyugat-magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században*. Muratáj 2002. [2003] 51–66.; Uő.: *Lesende Magnaten und Bürger im Westungarn*. In: *Bibliothekar und Forscher. Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Norbert Frank zum 60. Geburtstag*. Hrsg. von Felix Tobler. Eisenstadt, 2003. (Burgenländische Forschungen. Sonderband XXV.) 179–190.

ként francia eredetű szövetségi elképzelések, tervek a török kiűzésére különféle formában kerültek a magyarországi arisztokrata könyvtárakba. Meltán, hiszen azok a tervek, amelyek a francia és a Habsburg uralkodó szövetségét vetették fel a keresztény összefogás alapjaként, szakítottak azzal a hagyományos gondolkodással, amely valamelyik nagyhatalomnak a legyőzéséhez kötötte az együttműködés lehetőségét. Sajnos a harmincéves háború valósága éppen ez utóbbi változatot tette realitássá. A magyarországi és erdélyi politika számára ez azt jelentette, hogy a választás a „Habsburgokkal vagy nélkülük” kérdéssé szűkül, és a válaszadásban megosztottság mutatkozott. Pázmány Péter megpróbálta a kortárs ifjú arisztokrata generáció tagjait abban az irányban befolyásolni, hogy ne csupán e perspektívában gondolkodjanak. A Habsburgokkal való szövetség – de nem a protestáns Erdély legyőzése után, hanem azt megtartva – számára megvalósítható alternatíva volt, ahogy azután Zrínyi Miklós, Nádasdy Ferenc, Pázmány Miklós és mások számára is. Nem csoda hát, hogy a könyv-

gyűjtő arisztokraták a politikaelméleti irodalom irányában bővítették ismereteiket és könyvtáraikat. A háborúra készülve nem feledkeztek meg a modern erődítés- és hadi tudományok műveiről sem.¹¹

A XVII. század közepére, második felére lezajlott az egykori nyugat-magyarországi régió arisztokrata családjainak életmódváltása is abban az értelemben, hogy egyre nagyobb gondot fordítottak környezetük és életformájuk modernizálására. Nyelveket tanultak, a francia nyelv ismerete kezdett elterjedni a német és az olasz mellett, a gyermekek nevelését elsősorban a civilizatorikus és a felnőtt korban politikusként hasznosítható ismeretek megszerzésére összpontosították (földrajz, politika- és államelmélet, hadvezetés, vívás, tánc stb). A könyvtárak állománya is ennek megfelelően modernizálódott.

Bevezetőnk végén tehát megfogalmazhatjuk azt a véleményünket, hogy a mostani kiállításon szereplő családok tagjainak többsége a XVII. század végére a császári udvar környezetében élő osztrák és cseh kortársaikhoz hasonló műveltséggel bírt.¹²

11 Klaniczay Tibor: *Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi Miklós műveiben*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk.: Varjas Béla. Bp., 1987, Akadémiai Kiadó, 337–400.; Ötvös Péter: *Pázmány Miklós gróf könyvei*. In: *Klaniczay-émlékkönyv*. Szerk.: Jankovics József. Bp., 1994, Balassi Kiadó, 344–364.

12 Vö. *Adel im Wandel*. Ausstellung. Horn, 2–5. Juli 1990. Hrsg. von Helmuth Feigl. Wien, 1991. (*Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde*, 15)

SEBACHER, JOHANNES CAPISTRAN: DER ZUM VIERTEN ERBAUTE TEMPL SALAMON,
 DAS IST: HÖCHST-SCHULDIGST-DEMÜTHIGE DANCK-LOB-EHR UND DEDICATIONS-PREDF/ VON DER ZUM VIERTEN HÖCHST-KOSTBAR
 VON IHRO HOCH-FÜRSTL: DURCHLEUCHT PAULO ESTERHASY ERBAUTEN KIRCHEN DESS WEIT-BERÜHMTE GNADEN-ORTHS MARIA
 AUF DER HAYDT HINTER DEM UNGERISCHEN SEE-FÖRTO..., TYRNAVIAE, JOHANN ANDREAS HÖRMANN, 1703.

ASSARINO, LUCA: LA RIVOLUZIONI DI CATALOGNA, 1648. – ZRINYI MIKLÓS EX LIBRISE 1646.